De Levende Natuur 103 (5):184-186 (2002)

Omgaan met het landschappelijke verleden in natuurontwerpend Nederland

Kristof Van Assche

Natuurontwikkeling is een verschijnsel waarmee Nederland voorop loopt in Europa. Toch komt er ook kritiek op. Met name vanuit historische hoek komt er commentaar op de respectloze omgang met het landschappelijke verleden. Vaak wordt de keuze voor natuur òf geschiedenis in de debatten voorgesteld als een dilemma. Wij willen argumenteren dat zoiets niet noodzakelijk is. Afstand nemen en meer aandacht voor de ontwikkeling van de gebruikte concepten en de werking van de Nederlandse cultuur, kan de schijnbaar harde tegenstelling vaak laten verdwijnen.

Toen natuurbehoud zich hier ontwikkelde tot natuurontwikkeling, begon de consensus in de Nederlandse samenleving over 'groene waarden' tekenen van verval of minstens verwering te vertonen. Bewondering in binnen- en buitenland voor de Nederlandse verwezenlijkingen begon zich af te wisselen met kritische geluiden in eigen land, net op het moment dat het belang van natuur niet meer ter discussie leek te staan. Onder meer vanuit kringen met bezigheden of interesses op het vlak van cultuurhistorie, kwamen er – beleefd geuite – protesten. Termen als nivellering, onthistorisering en authenticiteitsverlies werden gebruikt. Los van de vraag wat echte natuur is, stelden de critici dat de nieuwe natuur waardevolle sporen van het verleden uitwist.

Het verleden wordt in deze kritiek van cultuurhistorici doorgaans begrepen als het menselijke verleden, want met de geologische tijd wordt bij natuurontwikkeling wèl rekening gehouden, om de evidente reden dat de sporen van deze tijd meestal bepalend zijn voor de types natuur die, althans zonder buitensporige inspanning, kunnen verkregen worden. Voor het eerst manifesteert zich in het postmoderne Nederland weerstand tegen een natuur die geschiedenis uitwist. Postmodern, omdat bijvoorbeeld de Deltawerken nog vers in het geheugen liggen; dit groot modernistisch project werd vanzelfsprekend erkend als een overwinning van cultuur op natuur, van geschiedenis op natuur. De nieuwe kritiek staat naast de veel oudere kritiek van de natuurbeweging op een superieure houding van de mens tegenover de natuur. In Nederland groeit al sinds ca een eeuw een consensus dat natuur tegenover cultuur in bescherming moet genomen worden. Geschiedenis mag niet geschreven worden ten koste van de natuur, en – in uitbreiding sinds de jaren zestig – het milieu (Kolen & Lemaire, 1999).

Door natuur vervaagt dus de geschiedenis; door geschiedenis vervaagt natuur: dat is het cruciale probleem. Hebben we hier te maken met een absolute tegenstelling, zodat we per situatie moeten kiezen voor het een of het ander, of een mix van beide, waarbij geschiedenis en natuur elk op suboptimale wijze aanwezig zijn? Of is er daarentegen sprake van een paradox, van een schijntegenstelling die verhelderd kan worden? Ons inziens is het laatste het geval, en is de weg van de verheldering deze van de reflectie. Reflectie veronderstelt afstand nemen, en dat zullen we trachten te doen door even de abstractie en het verleden in te duiken.

Natuur vs. geschiedenis

Natuur vs. geschiedenis is in de filosofie een tweedeling met een lange geschiedenis. Reeds vóór Socrates figureerden in de Griekse wijsbegeerte tegengestelde begrippen als zijn en wording, begrippen die gerelateerd kunnen worden aan de latere tegenstelling natuur (zijn) vs. geschiedenis (wording). Tegenstelling inderdaad, omdat in de latere wijsbegeerte natuur en geschiedenis meestal werden geopponeerd. Grosso modo werd natuur dat wat is, los van ons, noodzakelijk. Geschiedenis is dat wat gegroeid is, contingent, dat wat evengoed anders had kunnen zijn, dat waarop we kunnen ingrijpen. Men kan stellen dat natuur vs. geschiedenis in hoofdzaak gelijkgesteld werd aan noodzakelijk vs. contingent. Dus toch een tegenstelling? Ja, maar een andere dan die van het huidige Nederlandse debat.

De oude tegenstelling tussen zijn en wording is getransformeerd tot de ondertussen ook al oude tegenstelling natuur/geschiedenis. We willen betogen dat de betekenis van natuur drastisch veranderd is, maar dat desondanks in de hoofden van veel mensen het denkschema van de tegenstelling gehandhaafd blijft. Daarin zien we een belangrijke reden van de spraakverwarring in het debat.

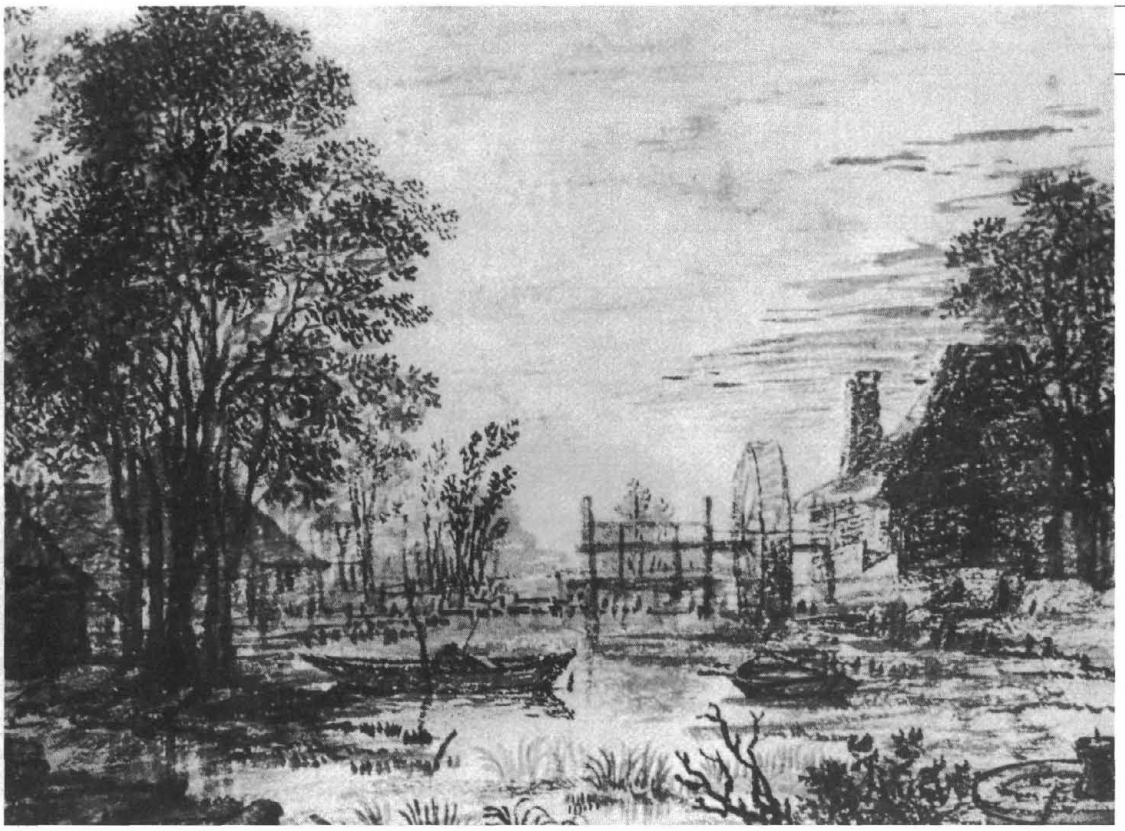
Het oude natuurbegrip uit de tegenstelling natuur/geschiedenis, is natuur als de aard van de dingen, en dat vanaf de oude Grieken tot de 18e eeuw. Natuur was de orde die God in de werkelijkheid, inclusief onszelf, had gelegd. Natuur was dus niet gebonden aan een plek. Een plek kon misschien een natuurlijk karakter hebben, maar dat karakter toonde zich eerder in geometrie – het universum was immers in essentie netjes – dan in de grilligheid die wij vandaag met een natuurlijke plek associëren. Pas vanaf de Romantiek, midden 18e eeuw, kreeg natuur een ruimtelijk karakter, met alle kenmerken die wij vandaag nog altijd 'natuurlijk' noemen: verandering, onvoorspelbaarheid, variatie aan elementen, afwezigheid van planning en controle enz. (Glacken, 1987). Natuur nu staat dus los van de oude tegenstelling tussen natuur en geschiedenis, en mag er niet toe herleid worden.

Daarbij komt nog iets anders: sinds de Romantiek is het concept natuur meer en meer versplinterd geraakt. Steeds meer verschillende ideeën over natuur zijn gaan circuleren. Hetzelfde geldt voor ideeën over de geschiedenis.

Beeld van natuur, beeld van geschiedenis, beeld van plek

Het concept 'geschiedenis' heeft zich de laatste eeuwen van alle mogelijke bijbetekenissen (zoals contingentie) ontdaan, en spreekt enkel nog over een tijdsverloop.

De Levende Natuur 103 (5):184-186 (2002)

In dit oerhollandse moerasbos kan men ongeveer alles als natuur dan wel geschiedenis beschouwen. Mocht deze plek onveranderd tot ons gekomen zijn, en men besluit nu tot een ruimtelijke ingreep, dan kan die steeds geïnterpreteerd worden in verschillende richtingen, afhankelijk van het gehanteerde natuurbeeld en geschiedenisbeeld. Dit maakt eeuwig debat mogelijk, maar laat evengoed ruimte voor consensus: zo zou een natuurbegrip waar de elzenrijen in passen, best kunnen aansluiten bij een geschiedenisbegrip waarin ook landschappelijke ingrepen zwaar meewegen en als typerend voor menselijke beschaving worden gezien (en niet alleen de zichtbare aanwezigheid van techniek of architectuur, om maar iets te noemen). Aert van der Neer (1603-1677), Boerderijen bij maanlicht, zwart krijt en Oost-Indische inkt, Gemeentemuseum Amsterdam. (In: Het Engelse landschap der Romantiek en zijn Hollandse inspiratie, tent. cat. Mauritshuis, Den Haag, 1971, cat. 84).

Sinds een jaar of vijftig is er voor historici, onder meer beïnvloed door sociologie, filosofie en literatuurtheorie, een nieuwe complexiteit in het geschiedenisbegrip geslopen: er zijn vele geschiedenissen, afhankelijk van het perspectief dat men kiest (Descola & Palsson, 1996). Een Romeinse geschiedenis uit de 17e eeuw lijkt eerder over Mars dan over Rome te gaan. Het perspectief dat het geschiedenisbeeld vormt, wordt dus bepaald door tijd en plaats. Daaraan kan de groep waartoe men behoort worden toegevoegd: een geschiedenis van de Nederlanden geschreven door een Waalse socialistische vakbondsman verschilt wezenlijk van de versie van een Groningse academicus.

Talrijke geschiedenisbeelden en talrijke natuurbeelden kunnen dus naast elkaar bestaan. Over natuur zijn steeds meer verschillende ideeën gegroeid, en er zijn vele beelden aan gekoppeld. Sinds de Romantiek is er een uitwaaierende reeks natuurbeelden ontstaan. De komst van de massamedia, die de verspreiding van alle ideeën heeft versneld, versterkte deze uitwaaiering.

Vele natuurbeelden en vele geschiedenisbeelden produceren onvermijdelijk talrijke en vaak tegenstrijdige beelden van een plek. De identiteit van een plek definiëren we grotendeels, zij het half onbewust, door referenties aan natuur, groep en geschiedenis. Wanneer natuur, groep en geschiedenis alledrie meervoudig zijn, wordt deze identiteit, die ook authenticiteit verleent aan een plek, vanzelf meervoudig (Kolen & Lemaire, 1999). Dat heeft gevolgen voor de problematiek van wederzijdse uitwissing van natuur en geschiedenis, zoals hiervoor besproken.

Niet alle beelden van natuur lopen immers in de weg van alle beelden van geschiedenis. De eerder vermelde kritiek van authenticiteitsverlies gaat uit van een enkelvoudige identiteit die er niet is. Zo kan de stadsontwikkeling in Leidsche Rijn gezien worden als een aantasting van de authenticiteit van het bestaande agrarische landschap (met een veronderstelde agrarische identiteit), maar evengoed als een uitbreiding van Utrecht die in de lijn ligt van historische stadsuitbreidingen (met een veronderstelde identiteit van stadsomgeving).

Voor de kritiek van onthistorisering geldt hetzelfde: het komt maar zelden voor dat alle lagen van de geschiedenis door een ingreep weggewist worden. De kritiek komt los wanneer een element wordt aangetast dat blijkbaar een prominente rol vervult in het geschiedenisbeeld van de criticus. Bij onthistorisering geldt als gedeelde veronderstelling van veel critici, dat de geschiedenis van het landschap er één is van organische groei en langzame verandering, een soort permanente evenwichtssituatie die nu – sinds de moderniteit – ruw verstoord wordt. Dat deel van hun geschiedenisbeeld kan ook naast andere beelden geplaatst worden. Zo kunnen de Middeleeuwse veenontginningen en inpolderingen net zo goed gezien worden als relatief snelle, grootschalige en drastische ingrepen, die ook toen al de vroegere geschiedenis van het landschap grondig uitwisten.

Ook bij de kritiek van nivellering kan men vergelijkbare kanttekeningen plaatsen. Nivellering betekent dat alles steeds meer op elkaar gaat lijken. Inderdaad, sommige verschillen worden door moderne ingrepen weggevaagd, maar er komen er ontegenzeglijk ook veel nieuwe bij. Op de ene of andere manier worden die niet als relevant ervaren.

Natuur en geschiedenis hangen dus op een veel complexere wijze samen dan de voorstanders van het ene en de critici van het andere kunnen en willen toegeven. De versplintering van de concepten heeft wel als voordeel dat de tegenstelling tussen natuur en geschiedenis wordt afgezwakt tot een redelijk heldere paradox, namelijk dat de ene geschiedenis de andere niet is, en een of andere geschiedenis wellicht altijd wel kan samengaan met een of andere natuur. Als we een willekeurig uiterwaardengebied in Gelderland als natuur willen ontwikkelen, in de geest van Plan Ooievaar (vergelijk Metz, 1998), dan heeft dat gevolgen voor bepaalde sporen van het verleden en niet voor andere. Omdat een weggewist spoor pertinent aanwezig is in het ene geschiedenisbeeld en niet in het andere, is de

De Levende Natuur 103 (5):184-186 (2002)

Nog in de 16e eeuw werden andere volkeren vaak buiten de mensheid gerekend: ze behoorden tot het rijk der natuur. Daarom hadden ze geen geschiedenis. Ook dit is gedacht vanuit een harde tegenstelling natuur – geschiedenis. Theodore de Bry, Gouddelven, 1590, gravure. (Uit: R. Wolf, Europe and the people without history. Berkeley, 1997, p. 127).

droefenis om het verlies afhankelijk van het gekoesterde geschiedenisbeeld. Men kan het gebied zich in een andere richting natuurlijk laten ontwikkelen, bijvoorbeeld door de aandacht meer te richten op soorten die samenhangen met de vroegere ingrepen van de mens. Daarbij zullen de gevolgen voor de geschiedenis verschillen van de gevolgen na de 'ooievaar'-ontwikkeling. Tegelijk blijft het mechanisme spelen dat de verliezen aan historie voor het ene geschiedenisbeeld relevant zijn en voor het andere niet. Middeleeuwse sloot onder water of niet, middeleeuwse sloot natuur of niet, middeleeuwse sloot historisch relevant of niet: dat zijn vragen die zich in een dergelijk geval zouden kunnen stellen.

Moet dan alles maar kunnen? Neen, maar we kunnen aan de geschiedenis of de natuur geen objectieve argumenten ontlenen. Dat betekent dat we zelf verantwoording moeten afleggen voor onze beslissingen en daden; we kunnen geen natuur of geschiedenis meer inroepen als 'deus ex machina' om onze ingrepen in het landschap te verklaren. Als we geschiedenis in het landschap willen of natuur, dan is dat omdat we met z'n allen dat beslissen. En niet vanwege een externe noodzaak. Iets waartoe dat ongetwijfeld leidt, is een verhoogd bewustzijn van de werking van de eigen cultuur, met als belangrijkste element misschien de ervaring van tegenstrijdige verlangens die in de Nederlandse cultuur geworteld zijn.

Orde en het verlangen naar wanorde

Tegenstrijdige verlangens zijn immers de eerste oorzaak van het natuur/geschiedenis conflict in zijn huidige Nederlandse gedaante. Tegenstrijdigheid en verlangen duiden niet op irrationaliteit, integendeel: de tegenstrijdigheid zit volgens ons systematisch in de Nederlandse cultuur ingebakken. Nederland is volgens velen een paradijs voor planners. Het is wellicht het meest geplande land ter wereld. Niet alleen de ruimtelijke ordening, maar ook veel andere terreinen van het dagelijkse leven zijn sterk geordend en georganiseerd. Maar net zoals wit zwart oproept, roept een sterke preoccupatie met planning en ordening in het algemeen vanzelf de fascinatie voor het ongeordende en het ongeplande op. Dat verschijnsel noemen we de tweezijdigheid van symboliek (Thomas, 1990; Descola & Palsson, 1996).

Daarom is Nederland het land van de Deltawerken en het land van Thijsse, het land van meervoudig ruimtegebruik en het land van oernatuur. Het land ook waar men wolven wil uitzetten op de Veluwe, maar waar de eerste wolf die ongepland opduikt een collectieve klopjacht veroorzaakt. Om dezelfde reden komen er zoveel spanningen naar boven bij ruimtelijke ingrepen waar een keuze moet gemaakt worden tussen natuur en geschiedenis. Het verlangen naar de tegengestelden veroorzaakt enerzijds rigoureuze planmatige ingrepen en anderzijds woeste natuur – ook gepland. Het leidt tevens naar een bepaalde interpretatie van natuur en geschiedenis die beide lijnrecht tegenover elkaar doet staan. Een scherper bewustzijn van de eigen cultuur kan bijdragen tot een verdere versoepeling van de tegenstelling tussen natuur en geschiedenis. Natuur en geschiedenis zullen soms hand in hand kunnen gaan; in andere gevallen zal er gekozen moeten worden.

Literatuur

Descola, P. & G. Palsson, 1996. Nature and Society. Anthropological Perspectives. Londen/New York.

Glacken, C.J., 1987. Traces on the Rhodian Shore. Nature and Culture in Western Thought from ancient times to the end of the 18th century. Berkeley/ Los Angeles.

Kolen, J. & T. Lemaire, 1999. Landschap in meervoud. Perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20e-21e eeuw. Utrecht.

Metz, T., 1998. Nieuwe natuur. Reportages over een veranderend landschap. Amsterdam.

Thomas, K., 1990. Het verlangen naar de natuur. De veranderende houding tegenover planten en dieren, 1500-1800. Amsterdam.

Summary

Vanishing history in the land of the future

The Netherlands are in many ways ahead of its neighbours as it comes to nature conservation and nature development. Especially in the last case, the country took a giant leap forwards during the last ten years. However, criticism arises, e.g. from circles of historians, who claim that history – and collective memory – is whiped out in the new natural landscapes under construction. Debates tend to focus on the supposed opposition of nature and history in these projects. In this article, the author argues that the opposition can be resolved at least partially by combining a conceptual approach, with a close scrutiny of Dutch culture. It appears that neither nature nor history can be used as objective values in order to justify specific projects. History and nature are multiple concepts, and linked to multiple spatial identities and social identities. It also appears that Dutch culture shows a remarkable tendency towards the construction of a harsh opposition order/disorder, linked to an opposition nature/history. Awareness of this conceptual, historical and cultural evidence, sheds a new light on the nature vs. history controversy, and tries to move the focus on decision-making.

Drs. Ir. K.A.M. Van Assche
Leerstoelgroep Landgebruiksplanning,
Wageningen Universiteit
Generaal Foulkesweg 13
6703 BJ Wageningen
email: Kristof.VanAssche@Guests.RPV.wau.nl